

महाराष्ट्र राज्यातील बाल कुपोषणाची समस्या व स्थितिचे अध्ययन

डॉ. मनीषा अनंतराव मांजरमकर

सहयोगी प्राध्यापक

जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, नवीन नांदेड.

Corresponding Author – डॉ. मनीषा अनंतराव मांजरमकर

DOI- 10.5281/zenodo.14870750

गोषवारा :

कुपोषण ही अत्यंत गंभीर समस्या असून कुपोषणाची समस्या फक्त आपल्या राज्यापुरती किंवा देशापुरती मर्यादित नसून अवघ्या जगासाठी ते एक आव्हान असल्याचा गंभीर इशारा जागतिक आरोग्य संघटनेने दिला आहे. कुपोषण निर्मूलनाला एका सामाजिक चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले पाहिजे, कारण ही एक सामाजिक समस्या आहे. कुपोषणाचे समुळ उच्चाटन करण्यासाठी कुपोषणासंबंधीत सूक्ष्म घटकांचा अभ्यास केला जावा यासाठी संदर्भित विषय निवडलेला आहे. महाराष्ट्र हे भारताचे एक प्रमुख राज्य आहे, ज्याची अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक स्थिती दोन्ही सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. तथापि, राज्यातील कुपोषणाची समस्या हे एक मोठे आव्हान आहे. जी समाजाच्या सर्व स्तरांना प्रभावित करते.

बिज संज्ञा : महाराष्ट्र, बालकुपोषण, समस्या.

प्रस्तावना :

कुपोषणाची समस्या ही एक जटिल समस्या आहे जी आर्थिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक घटकांशी संबंधित आहे. महाराष्ट्रातील कुपोषणाची समस्या ही विशेषतः ग्रामीण भागातील गरीब आणि वंचित समुदायांमध्ये अधिक प्रमाणात आढळते. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतामध्ये ०-१४ वर्षे वयोगटातील बालकांचे प्रमाण हे ३०.८ टक्के इतके आहे. हे प्रमाण इतर देशांच्या तुलनेत अधिक असल्याचे निदर्शनास आले आहे म्हणून भारत हा युवकांचा देश म्हणून ओळखला जातो. माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी २०२० मध्ये भारत महासत्ता होण्याचे स्वप्न (Vision 2020) ते केवळ या तरुणांच्या भरवशावर पाहिले होते. आजचा बालक हा उद्याचा नागरिक आहे. मात्र या बालकांमध्ये दिवसेंदिवस कुपोषणाचे प्रमाण वाढताना दिसून येते. काही कुपोषितग्रस्त बालके ३ महिने, ६ महिने, १ वर्ष किंवा २ वर्षेही जीवंत राहत नाहीत. काहीही दोष नसतांना ही बालके जग पाहण्यापूर्वीच मरण पावतात म्हणजेच मानवी भांडवलाची होणारी ही हानी देशाच्या विकासात प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारी ठरते. जन्माला येणाऱ्या बालकांचा काहीही दोष नसताना होणारी 'कोवळी पानगळ' आपल्या व्यवस्थेने त्यांच्यावर केलेला हा एक अन्याय आहे असेच म्हणता येईल.

उद्देश :

1. महाराष्ट्र राज्यातील कुपोषित बालकांच्या स्थितिचे अध्ययन करणे.

2. महाराष्ट्र राज्यातील बाल कुपोषणाची कारणे व उपाययोजनेचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये द्वितीय स्त्रोतांचा वापर करून शोधनिबंध लेखन करण्यात आले आहे ज्यामध्ये पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, दैनिक लेख, शासकीय अहवाल इ. चा वापर करण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील बाल कुपोषणाची स्थिति :

गेल्या अनेक वर्षांपासून बालकांच्या कुपोषणाच्या (Malnourished) गंभीर समस्येला आपण तोंड देत आहोत. देशाची भावी पिढी सशक्त, सुदृढ असणं महत्त्वाचं आहे. त्यासाठी लहान वयातच मुलांना चांगला आहार मिळणं आवश्यक आहे. मात्र गरीबीमुळे लाखो मुलांना आणि मातेलाही पोषक आहार मिळत नसल्यानं जन्मतः कुपोषणाची शिकार ठरणाऱ्या बालकांचं प्रमाण मोठं आहे. याबाबतीत नुकतीच माहितीच्या अधिकाराखाली (RTI) सरकारनं दिलेली आकडेवारी धक्कादायक असून, देशात महाराष्ट्रात (Maharashtra) कुपोषित बालकांची संख्या सर्वाधिक असल्याचं स्पष्ट झालं आहे. आज तक नं दिलेल्या वृत्तानुसार, माहिती अधिकाराखाली विचारण्यात आलेल्या प्रश्नाच्या उत्तरात महिला आणि बालविकास कल्याण मंत्रालयानं (Women and Child Development ministry) दिलेल्या माहितीनुसार, देशात 33 लाखांहून अधिक कुपोषित बालकं असून, त्यापैकी निम्म्यापेक्षा अधिक

मुलं अतिकुपोषित (severely acute malnourished-SAM) आहेत. महाराष्ट्र, बिहार आणि गुजरात या तीन राज्यांमध्ये कुपोषित बालकांची संख्या सर्वाधिक असून, यात महाराष्ट्र आघाडीवर आहे. 2011 मधील जनगणनेनुसार देशात एकूण 46 कोटीपेक्षा अधिक मुलं आहेत. मंत्रालयानं दिलेल्या माहितीनुसार, 14 ऑक्टोबर 2021 पर्यंत देशात अतिकुपोषित गटातील बालकांची संख्या 17 लाख 76 हजार इतकी होती. तर 15 लाख 46 हजार बालकं मध्यम कुपोषित (moderately acute malnourished- MAM) आहेत. अशाप्रकारे एकूण 33 लाख 23 हजार बालकं कुपोषित आहेत.

देशात महाराष्ट्राचा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने तिसरा आणि लोकसंख्येच्या दृष्टीने दुसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्र राज्य हे देशातील सर्वाधिक दरडोई उत्पन्न असलेल्या राज्यांपैकी एक आहे. उत्पन्नाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात दुसरा क्रमांक लागतो. परंतु राज्यातील ५० टक्के कुटुंबातील ९० टक्के लोकांना एका दिवसाकाठी आवश्यक असणाऱ्या २७०० उष्माकांपेक्षा कमी उष्मांक अन्नातून मिळतात. डॉ. अभय बंग समितीच्या अहवालानुसार बालकामधील कुपोषणाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा क्रमांक भारतातील मागासलेल्या प्रांतांच्या रांगेत लागतो. एवढेच नाही तर महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील कुपोषित बालकांच्या प्रमाणापेक्षा महाराष्ट्रातील आदिवासी भागातील कुपोषित बालकांचे प्रमाण दुपटीने अधिक आहे. याचा अर्थ महाराष्ट्राने विविध क्षेत्रात प्रगती केली असली तरी आरोग्य व पोषण आहार या क्षेत्रात विषमता मोठ्या प्रमाणात आढळते. महाराष्ट्रात किनवट तालुक्यात २०१९-२० साली मध्यम कुपोषित ३९१, तीव्र कुपोषित बालके १७३ असल्याचे आढळून आले. तसेच मध्यम कुपोषित बालकांचे प्रमाण २.०९ व तीव्र कुपोषित बालकां

प्रमाण ०.९२ टक्के इतके आहे. महाराष्ट्रातील अती तीव्र कुपोषित बालकांची संख्या एक लाखाच्या आसपास आहे. त्यात तीव्र कुपोषित बालकांचे प्रमाण ५.४ टक्के व मध्यम कुपोषित बालकांचे प्रमाण २१.२ टक्के आहे. याचा अर्थ जवळपास ८ लक्ष १५ हजार बालके तीव्र कुपोषित असून ३२ लक्ष बालके मध्यम कुपोषित आहेत. १९७५ ते १९८८ या काळात राष्ट्रीय आणि महाराष्ट्रातील तीव्र कुपोषणाचे प्रमाण बरेच कमी आहे. आदिवासी भागातील बालकांचे कुपोषणाचे प्रमाण सर्वात जास्त असून जवळपास १५ टक्के आदिवासी मुले तीव्र कुपोषितमधील आहेत. हे प्रमाण ग्रामीण महाराष्ट्रातील मुलांच्या तुलनेत दुप्पट आहे. महाराष्ट्रामध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागात कुपोषणाबाबत मोठी तफावत आहे. ग्रामीण भागात अधिक कुपोषित बालके आहेत. २०१९-२० च्या राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS-5) नुसार ५ वर्षाखालील एकूण ३५.२ टक्के बालकांची वयानुसार उंची कमी होती. तर मुले २५.६ टक्के मुले ही कमी वजनाची होती. तसेच लहान वयातील

डॉ. मनीषा अनंतराव मांजरमकर

मुलांमध्ये शहरी भागाच्या तुलनेत १४.६ टक्के अशक्तपणा आढळून आला. तीन वर्षाखालील ७२ टक्के मुलांमध्ये रक्ताची कमतरता आढळून आली. महाराष्ट्रामध्ये पहिले सहा महिने फक्त ७१ टक्के मुलांना आईचे दूध मिळते. वाळाच्या जन्मानंतर एक तासानंतर साधारण ५३.२ टक्के बाळाच्या स्तनपानाला सुरुवात केली जाते. सहा ते नऊ महिन्यांच्या अर्भकांपैकी ५२.७ टक्के अर्भकांना घन व अल्पघन आहार आणि आईचे दूध मिळते.

युनिसेफच्या २०२० च्या रिपोर्टनुसार बालके जन्मानंतर विविध व्याधीची लागण झाल्यामुळे कुपोषणाचे बळी ठरतात, जन्मानंतर ३० टक्के बालकांना न्युमोनिया झालेला असतो, तसेच २७ टक्के बालके ही अतिसारने ग्रस्त असतात तर १३ टक्के बालकांना मलेरिया होतो, तर ६ टक्के बालकांना गोवर झालेला असतो. ५ टक्के बालके हे काहीना काही दुखापतीमुळे आजारी पडतात तर ५ टक्के बालके ही एड्स संक्रमित असतात, तसेच १४ टक्के बालके ही इतर कारणांनी आजारी पडतात, त्यामुळे त्याची प्रतिकारशक्ती कमी होते. त्यामुळे ते कुपोषण सारख्या समस्येला बळी पडतात. योग्य वेळी इलाज न झाल्यास कुपोषणाचे स्वरूप तीव्र होऊन मुलं दगावू शकतात.

कुपोषण निर्मूलनासाठी महाराष्ट्र शासनाचे प्रयत्न :

राजमाता जिजाऊ पोषण मिशनच्या माध्यमातून कुपोषण निर्मूलनाचे काम अभियानाच्या स्वरूपात सुरू करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य असल्याचे मत महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाच्या माजी कुलगुरू आणि युनिसेफच्या बालरोगतज्ज्ञ सल्लागार डॉ. मृदुला फडके यांनी व्यक्त केले. राज्यातील ३४% बालके कुपोषित असली तरी त्यापैकी ८५ % बालके सर्वसाधारण श्रेणीतील असून अतितीव्र कुपोषण कमी करण्यात राज्याला यश आल्याचे डॉ. फडके यांनी मत मांडले.

बहुतांश कुपोषित बालकांच्या पोषणात गावपातळीवरच सुधारणा करण्याच्या महाराष्ट्राच्या पिरॅमिड मॉडेलमुळे राज्याची वाटचाल कुपोषणाकडून पोषणाकडे होत आहे. ८०-८५ टक्के कुपोषित बालकांच्या प्रकृतीत घरात तसेच गावातील बालविकास केंद्रांमध्येच सुधारणा होत असल्याने अति तीव्र कुपोषणावर मात करण्यात राज्य यशस्वी होत आहे.

कुपोषण निर्मूलनाचे महाराष्ट्र पिरॅमिड मॉडेल :

- 5% बालकांना एनआरसी म्हणजे पोषण पुनर्वसन केंद्रांमधून उपचार करावे लागतात.
- 5% बालके जिल्हा पातळीवरील सीटीसी म्हणजे बाल उपचार केंद्रापर्यंत आणावी लागतात.
- 10% बालकांचे आरोग्य व्हीसीडीसी म्हणजे ग्राम बालविकास केंद्रात सुधारले जाते.
- 80% बालकांचे कुपोषण घरीच पोषक आहार पुरवून कमी केले जाते.

निष्कर्ष :

उंचीनुसार वजन, वयानुसार उंची, वयानुसार वजन आणि रक्ताची किंवा जीवनसत्त्वांची कमी हे कुपोषणाचे लक्षणे आहेत. शहरातील अधिक वजनाची लठ्ठ मुले हा देखील कुपोषणाचेच लक्षण असून मैदानी खेळांचा अभाव आणि जंक फूडचा भडीमार यामुळे हा प्रश्न निर्माण झाला आहे कुपोषण निर्मूलन ही लोकचळवळ होण्याची गरज आहे. परसबागेसारख्या उपक्रमांपासून ते अंगणवाडी सेविका कुपोषण निर्मूलनासाठी गावपातळीवर करीत असलेल्या अनेकविध उपक्रम घेत आहे पुरेसा व योग्य आहार न घेतल्यामुळे जी अशक्तपणाची व आजारपणाची परिस्थिती निर्माण होते तीला कुपोषण म्हणतात. कुपोषण म्हणजे आजार नव्हे परंतु अयोग्य आहार, उपासमार व जीवनसत्त्वाचा अभाव यांचा परिणाम मुलांच्या शरीरावर होतो. असे मुल लहानश्या आजाराने सुद्धा अशक्त दिसू लागते. उदा. अंगावर सुज येणे, मुल रडके होणे. वाळाची वाढ खुंटणे, वजन व उंची वयाच्या प्रमाणात न वाढणे अशी लक्षणे दिसून येतात.

संदर्भ सूची :

1. डॉ. सावंत दिपक रामचंद्र, "वास्तव कुपोषणाचे", इकिंग इन्व्हेशन्स प्रकाशन, वडाळा, मुंबई.
2. निखिल मिस्त्री, "पुन्हा कुपोषणाचा कहर", लोकसत्ता वृत्तपत्र १३ ऑक्टोबर, २०२०.
3. डॉ. सविता मल्होत्रा, कुपोषण', ओम प्रकाशन, नवी दिल्ली (२०१८).
4. सुजाता के, दास, कुपोषण एक ज्वलंत समस्या, यन पब्लिकेशन, (२०१६), नवी दिल्ली.
5. सोनकर सीमा, मलीन बस्तियों में कुपोषण के शिकार बच्चे एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, कुमार प्रकाशन (२०१५), वाराणशी.
6. डॉ. रोटले चंदनसिंह, कुपोषण आदिवासी समुदायाची दुर्बलता, दत्तासन्स प्रकाशन (१ जानेवारी २०२१) नागपूर.
7. डॉ. अभय बंग समिती अहवाल (२०१८) प्रकाशन आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय भारत सरकार, नवी दिल्ली.